

QIPCHOQ(JIZZAX VILOYATI BAXMAL TUMANI) DIALEKTIDA UNLI FONEMALAR TASNIFI

Qo‘ziboyeva Go‘zal Saidrasul qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat

O‘zbek tili va Adabiyoti Universiteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili

yo‘nalishining III kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Qipchoq” shevasidagi unli fonemalarning so‘zlarda qo‘llanilishi ifodalangan. Unda diftonglashish, birlamchi va ikkilamchi cho‘ziqlik, old va orqa qator unlilari tasniflangan.

Kalit so‘zlar: Dialekt, fonema, diftong, cho‘ziqlik, old qator unlilar va orqa qator unlilar.

Annotation: This article describes the use of vowel phonemes in Kipchak dialect. It classifies diphthongization, primary and secondary elongation, front row and back row vowels.

Keywords: Dialect, phoneme, diphthong, elongation, front row vowels, back row vowels.

Dialektologiya, birinchidan, adabiy tilni boyitish, til tarixini va xalq madaniyatini o‘rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, u sotsiolingvistika bilan uzviy bog‘liq: jamiyatda adabiy til va sheva munosabatlarini o‘rganishga, ular atrofida yuzaga kelayotgan ijtimoiy munosabatlarni tushunishga yordam beradi. O‘zbekistonda dialektologik tadqiqotlar o‘tkazish zarurati kun sayin oshib bormoqda. Bunda sovet davridagidek ekspeditsiyalar o‘tkazib, nazariy material to‘plash bilangina cheklanib qolish kerak emas. Albatta, buning ham o‘z o‘rni bor — qaysi hududlarda qanday shevalar tarqalgani, bu shevalar qanday so‘z boyligiga egaligini bilish foydali. Lekin zamonaviy, amaliy dialektologik tadqiqotlar ham o‘tkazish lozim. Ular shevalar tarixini, ijtimoiy va madaniy hayotdagi o‘rnini ko‘rsatib beradi.

Akademik Reshetov hozirgi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta‘sirini nazarda tutib, tarixiy-lingvistik jihatidan o‘zbek tilini 3 ta katta guruh:

1. Qorluq-chig‘il-uyg‘ur Y-lovchi o‘zbek shevalari (qarluq)
2. Qipchoq J-lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq)
3. O‘g‘uz dialektlaridan tashkil topganligini aytadi. Ikki tilda so‘zlashuvchi shevalar

O‘zbek tilining uch lahjasi turkiy tillarning uchta katta tarmog‘i bilan bog‘liq: qarluq-chigil (yoki uyg‘ur), qipchoq va o‘g‘uz. Bu tillarda gapiruvchi qabilalar taxminan ming yil oldin bir-biridan ajralib chiqqan. XVI asrdan so‘ng, o‘zbek xonliklari davrida shu xonliklar hududida mavjud bo‘lgan qarluq, qipchoq va o‘g‘uz tillari qaytadan yagona til kontinuumi (o‘zaro yaqin shevalar jamlanmasi) bo‘lib birlashgan. Ularni birlashtiruvchi kuch, siyosiy chegaralardan tashqari, Navoiy tili — chig‘atoy yozma me‘yori bo‘lgan. Bu uch lahjaga mansub shevalar qachondan boshlab bu hududlarda tarqalgani borasida har xil qarashlar bor, lekin keng miqyosli tadqiqotlar o‘tkazilmagan hisob. Bugungi tilshunoslikda qipchoq shevalarining Movarounnahrda kirib kelishi XVI asr, Shayboniyxon bilan bog‘liq degan fikr hukmron. Qipchoq tilli aholining asosiy qismi sobiq Buxoro amirligi hududida istiqomat qiladi. Surxondaryo viloyatining barcha tumanlarida qipchoq shevalari yoyilgan; ular Termiz, Denov, Boysun, Sariosiyo va Uzundan boshqa barcha tumanlarda ko‘pchilikni tashkil etadi. Qashqadaryoning ham barcha hududlarida qipchoq tilli aholini uchratish mumkin. Hatto Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ singari qarluq tilli tumanlarning chekka qishloqlarida ham qipchoq shevalari saqlanmoqda.

Samarqand viloyati ham qipchoq shevalari zonasiga kiradi. Urgut, Pastdarg‘om, Tayloq, Narpay, Kattaqo‘rg‘on kabi tumanlarda qipchoq shevalari qarluq shevalari bilan qo‘shnichilik qilsa, Jomboy, Bulung‘ur, Payariq, Ishtixon, Qo‘shrabot, Nurobod, Paxtachi kabi tumanlar deyarli to‘liq qipchoq shevalari-da gapiradi. Jizzax, Navoiy, Sirdaryo viloyatlarida ham qipchoq tilli aholi ko‘pchilikdir.

Qipchoq shevasida a va o unllarining qo'llanishi.

a- unlisi quyi keng, lablanmagan unli hisoblanadi. Bizning qarluq tip shevamizda **a- orqa qator** varianti bo'lmay balki old qator **ə** tarzida talaffuz etiladi. Chunki bizning "Saroy" mahallamiz shevasida singarmonizm deyarli uchramaydi.

Aka - әкә

Egar - егәр,

Asal - әсәл,

Uka - укә

Idora - ьдәрә

-A unlisi lab-lab **V** tovushi oldidan kelganda lablashadi yani **o** unlisiga yaqin talafuz qilinadi:

lavlagi - ләвләгь

davra - дәврә

Til orqa a unlisi qipchoq 1-guruh shevalarida ko'proq uchraydi. **ə unlisi** o'rnida ba'zan **ь** kelishi mumkin:

o'qimaumiz- укьмьмьз

yozmaysiz - йозмьсьз

so'rauman - сэрәмьмән

topmauman - тәпмьмән

ko'rmauman - кәрмьмән

o - **orqa** qator, quyi keng, qisman lablangan unlini ifodalaydi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi. **o unlisi** bizning shevamizda qo'llanadi:

somon -сәмән

omon - омән

qovoq кәвәк

oson - осән

olov - оләв

tol - тәл

tomon - ТҒМОН

о товushi o'rnida ә **unlisi** qo'llanadi:

sopol - sapol - сәпәл

tovoq - tavoq - тәвәк

yomoq - yamoq - йәмәк

sholg'om - shalg'om - шәлғәм

Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan unlilarga tasnifi.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liq. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan. Birlamchi cho'ziqlik mahallamiz shevasida uchramaydi, ammo ikkilamchi cho'ziqlik faol qo'llanadi :

Maslahat - мәсләт

Qishloq - қышлә:

Sol - сә:

Kel - кә:

Oyoq - әйә:

Pichoq - пьчә:

Ol - ә:

Bor - бә:

Bo'l - бә:

Qol - қә:

Diftonglashish.

Diftong bu talaffuzda tovush ortishi hodisasi hisoblanadi, ya'ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush unsurlari qo'shiladi va to'xtam hamda rekursiyasida asosiy tovush talaffuz qilinadi. Diftong hodisasi singarmonizmli shevalarda, asosan, qipchoq va o'g'uz lahjasida kuzatiladi. Diftong ikki xil ko'rinishda yuz beradi :

1. So'z boshida tovush ortishi

2. Soʻz oʻrtasida tovush ortishi. Bu mahallamiz shevasida 2-turi soʻz oʻrtasida tovush ortadi:

Doir - doyr - дѳйър
Shoir - shoyir - шѳйър
Orzum - orzuyim - ѳрзуйѳм
Oila - oyila - ѳйѳлѳ
Doimo - doymo - дѳйѳмѳ

Maʼlumki, til jamiyat aʼzolari oʻrtasida aloqa-aralashuv vazifasini, insonning fikrlash va fikr mahsulini ogʻzaki hamda yozma ravishda bayon qila olish, oʻz ichki kechinmalarini ifodalash vositasi boʻlib xizmat qiladi. Ona tili taʼlimi oldiga qoʻyilgan bu ijtimoiy vazifa oʻquvchilarni fikrlashga, oʻzgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini savodli bayon qila olishga, yaʼni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga oʻrgatishdan iborat. Shuning uchun ham bugungi kunda ona tili taʼlimi oldiga mukammal shakllangan, savodxon shaxsni kamol toptirish maqsadi qoʻyilgan. Shu sababli adabiy tilimizning tub ildizlari boʻlmish dialektlarni oʻrganish muhim masalalardan biri xisoblanadi. Qachonki, til chetdan oʻzlashgan soʻzlardan emas, balki, adabiy tilning asosi boʻlmish shevalardan yangi soʻz olsagina rivojlanadi. Har bir til oʻz tomirlaridan suv olib, oʻsib borishi kerak degan fikrdaman.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Jamolxonov H.A “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”, Toshkent – “Talqin” 2005
2. Xolmonova Z.T “Tilshunoslikka kirish”, Oʻquv qoʻllanma Toshkent - 2007
3. Irisqulov M.T “Tilshunoslikka kirish”, Toshkent – “Yangi asr avlodi” 2009
4. Xolmonova Z.T “Tilshunoslik nazariyasi”, Toshkent – “Nodirabegim” 2019
5. Abduazizov A.A “Tilshunoslik nazariyasiga kirish”, Oʻquv qoʻllanma Toshkent – 2010